DE HOUTSNEDEN IN VORSTERMAN'S BIJBEL VAN 1528

AFBEELDINGEN DER PRENTEN VAN JAN SWART, LUCAS VAN LEYDEN, E. A.

MET EEN INLEIDING EN EEN KRITISCHE LIJST DOOR MR. N. BEETS

UITGEGEVEN VAN WEGE HET
KONINKLIJK OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP
TE AMSTERDAM ✠ MCMXV

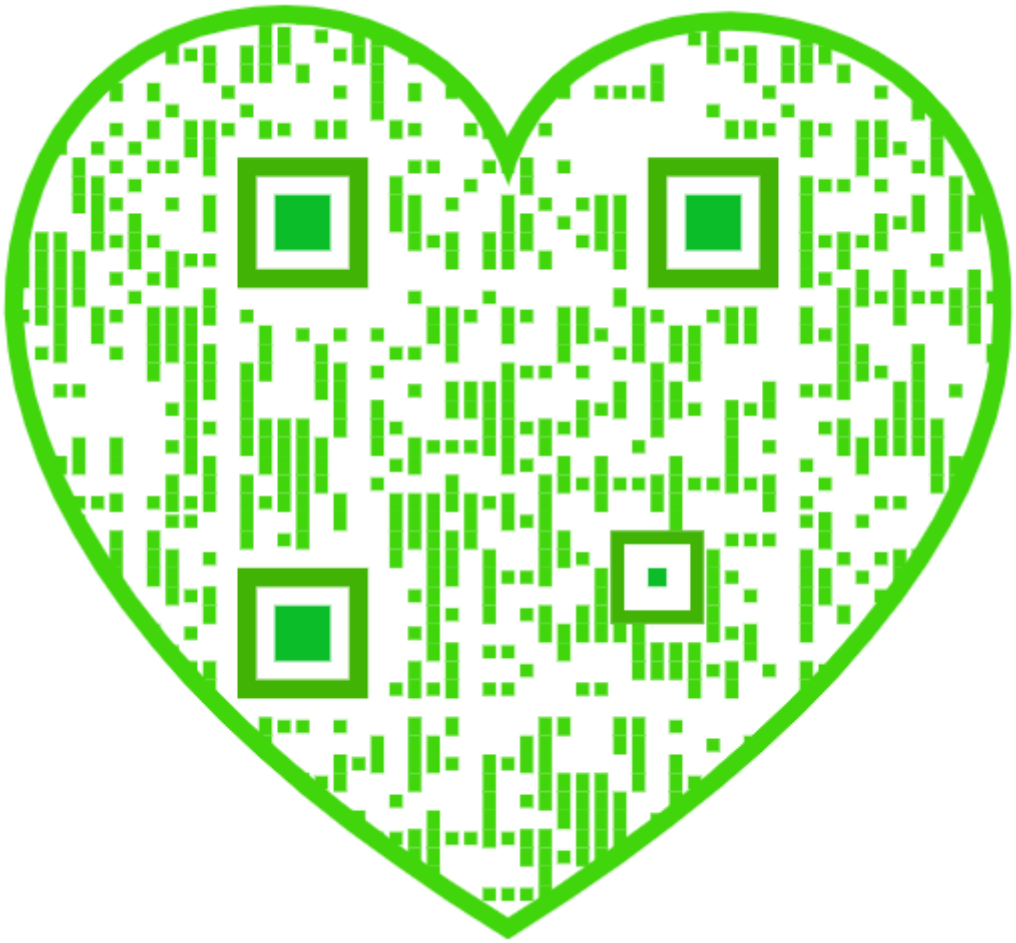

VNVS DEVS VNVS CONCILIATOR DEI ET HOMINV; HOMO CRISTVS IESVS;
QVI DEDIT S. SEMETIPSVM PRECIVM REDEMPTIONIS PRO OMNIBVS
De Bibel.
Tgeheele Oude ende Nieu
we Teſtament met grooter naerſtichheyt
naden Latynſchen text gecorrigeert/ eñ opten
cant des boecks die alteratie die hebreeuſche
veranderinge/naerder hebreeuſcer waerheyt
der boecke die int hebreus zyn/ eñ die grieſe
der boecke die int griecs zyn/eñ dinghout voor
die capitteleñ geſtelt/ Met ſchoonen figuereñ
ghedruct/eñ naerſtelyck weder overſien.
Cum Gratia et Priuilegio
IHEREMIAS
DANIEL
EZECHIEL
E. SAYAS

1 ✠ TITELBLAD VAN HET OUDE TESTAMENT

GENESIS 2 : 21, 22

2 ⊠ DE SCHEPPING VAN EVA.

GENESIS 3 : 6, 24

3 ✠ DE ZONDEVAL EN DE UITDRIJVING UIT HET PARADIJS.

GENESIS 4 : 3—5, 8, 16.

4 ☒ KAIN'S EN ABEL'S OFFERANDEN. ☒ KAIN DOODT ABEL. ☒ KAIN GAAT UIT VAN HET AANGEZICHT DES HEEREN.

GENESIS 7 EN 8.

5 ☒ DE ZONDVLOED.

GENESIS 9 : 23

6 ✠ NOACH'S DRONKENSCHAP.

GENESIS 14 : 18

7 ☒ MELCHIZEDEK GEEFT ABRAHAM WIJN EN BROOD

GENESIS 18 : 2, 6.

8 ABRAHAM EN DE DRIE MANNEN.

GENESIS 22 : 10, 11, 13.

9 ✠ ABRAHAM'S OFFERANDE.

GENESIS 27 : 3, 23

10 ☒ ISAAC GEEFT JACOB ZIJN ZEGEN. ☒ EZAU OP DE JACHT.

GENESIS 28 : 12, 13

11 ✠ JACOB'S DROOM.

GENESIS 37 : 28

12 ⊠ JOZEF DOOR ZIJN BROEDERS AAN DE ISMAËLIETEN VERKOCHT

GENESIS 39 : 12 EN 40 : 6—19.

13 ✠ JOZEF EN DE VROUW VAN POTIFAR. ✠ JOZEF LEGT IN DE GEVANGENIS DEN SCHENKER EN DEN BAKKER HUN DROOMEN UIT.

GENESIS 43 : 33 EN 44 : 2

14 ✠ JOZEF VERKLAART PHARAO ZIJN DROOMEN.

GENESIS 43 : 33 EN 44 : 2

15 ☒ JOZEF GEEFT ZIJN BROEDERS EEN MAALTIJD. ☒
JOZEF'S ZILVEREN NAP IN BENJAMIN'S ZAK GELEGD.

GENESIS 48 : 14 EN 49 : 1-28

16 ☒ JACOB ZEGENT MET ZIJN KRUISELINGS GELEGDE HANDEN EPHRAIM EN MANASSE. ☒ JACOB VERKONDIGT ZIJN ZONEN WAT HUN WEDERVAREN ZAL.

EXODUS 3 : 2—6 EN 4 : 3, 4

17 ☒ MOZES EN HET BRANDENDE DOORNENBOSCH
☒ MOZES' STAF IN EEN SLANG VERANDERD.

EXODUS 9 EN 10

18 DE EGYPTENAREN DOOR ZWEREN, HAGEL EN SPRINKHANEN GEPLAAGD.

EXODUS 12 : 3—11

19 ⊠ HET PAASCHMAAL.

EXODUS 14 : 21—28

20 ⊠ DE UITTOCHT UIT EGYPTE. ⊠ PHARAO'S ONDERGANG IN DE ROODE ZEE.

EXODUS 15 : 25 EN 16 : 13—15

21 ⊠ MOZES MAAKT HET WATER VAN MARA DRINKBAAR. ⊠ GOD ZENDT KWAKKELS EN DOET MANNA REGENEN.

EXODUS 17 : 6

22 ✠ MOZES SLAAT WATER UIT DE ROTS.

EXODUS 17 : 11

23 ☒ MOZES HOUDT ZIJN HANDEN OPGEHEVEN GEDURENDE DEN STRIJD VAN ISRAËL TEGEN AMALEK.

EXODUS 31 : 18

24 ☒. MOZES ONTVANGT DE TWEE TAFELEN DER WET.

EXODUS 30 : 1—5

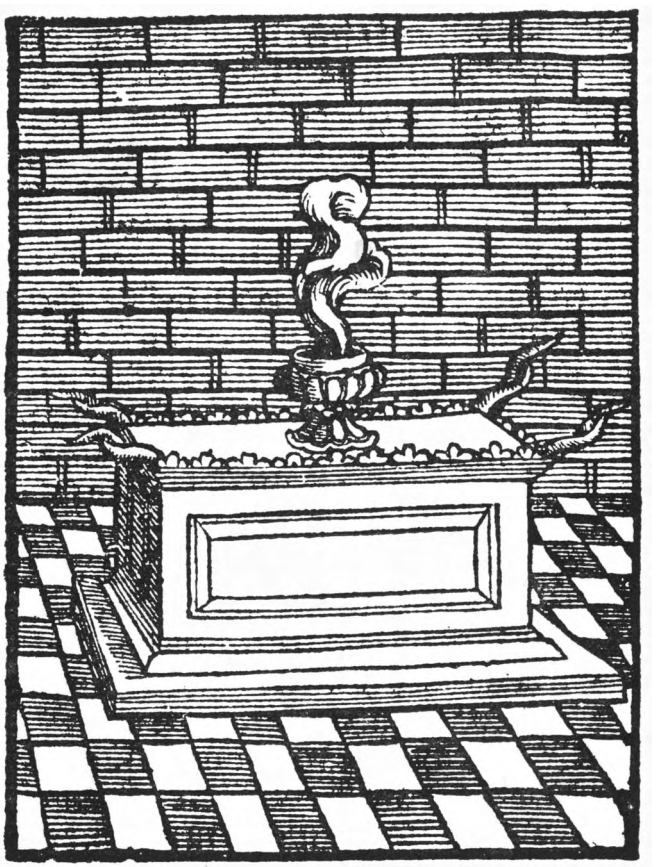

25* ⊠ HET REUK-ALTAAR.

EXODUS 32 : 19

26 ⊠ MOZES ONTVANGT DE WET. ⊠ DE AANBIDDING VAN HET GOUDEN KALF. ⊠ MOZES BREEKT DE TAFELEN DER WET.

EXODUS 36

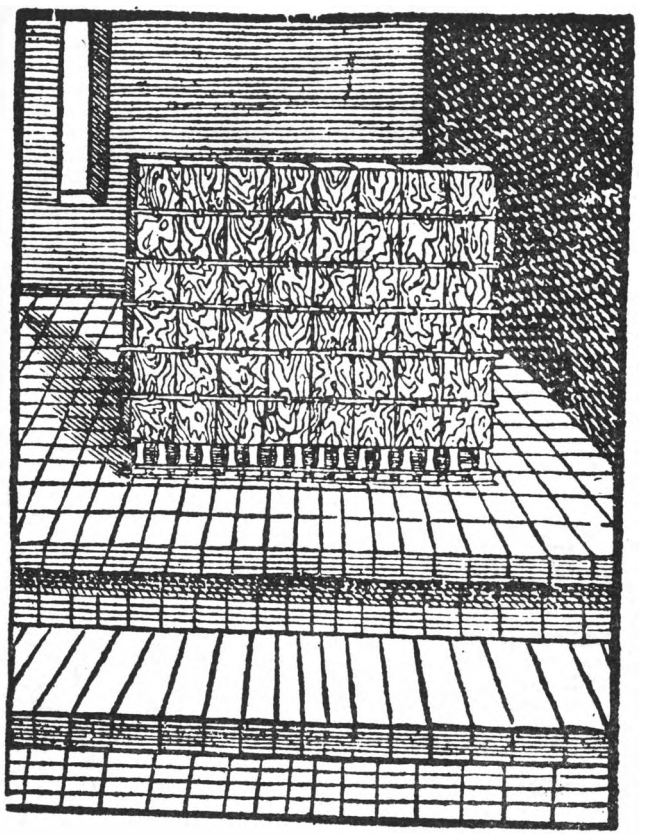

27* ✠ HET SAMEN-STEL VAN DEN TABERNAKEL.

EXODUS 36 : 20—24

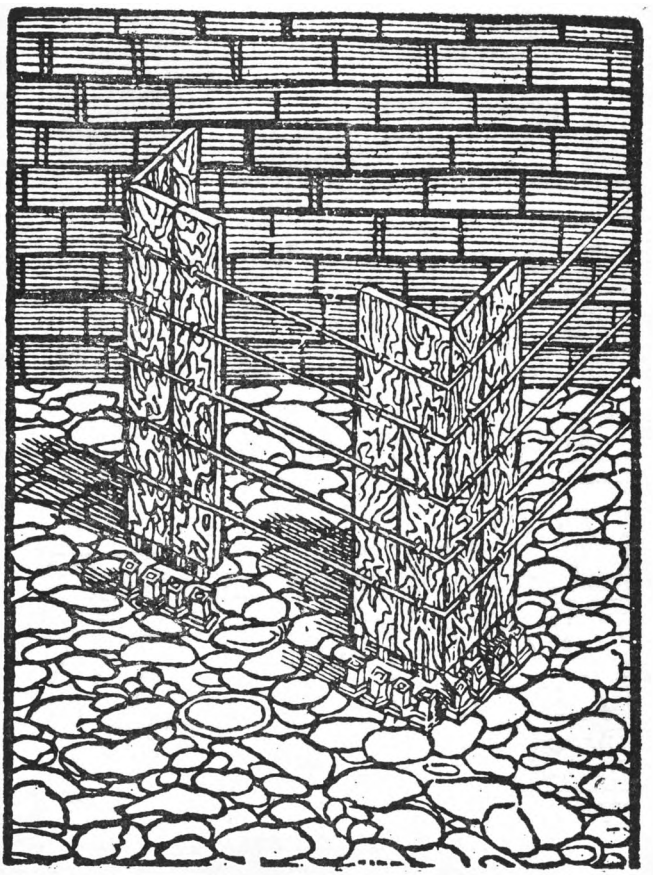

28* ✉ DE STIJLEN VAN DEN TABERNAKEL, HUN HOUVASTEN EN HUN ZILVEREN VOETEN.

EXODUS 36 : 8

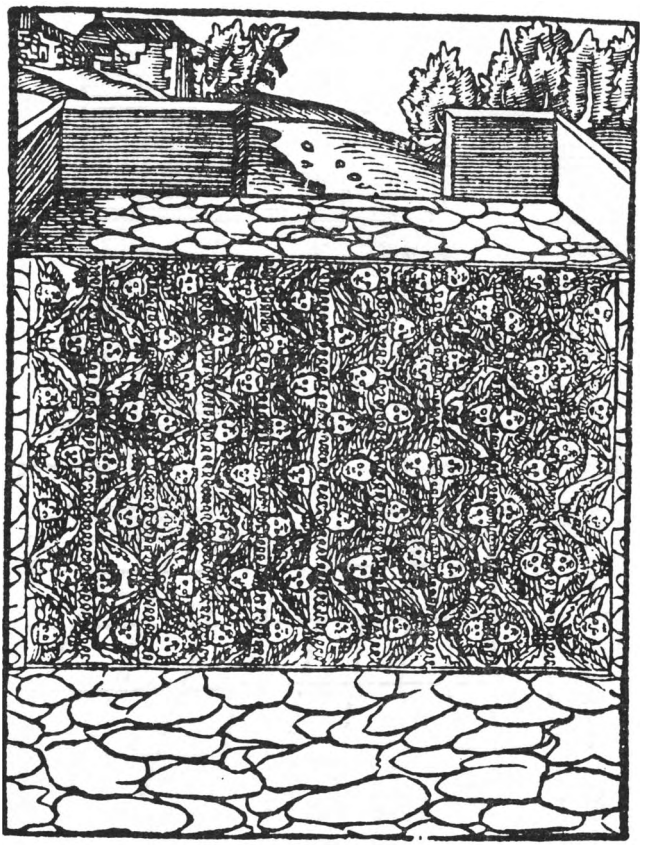

29* ⊠ EEN GORDIJN VAN DEN TABERNAKEL.

EXODUS 37 : 1—9

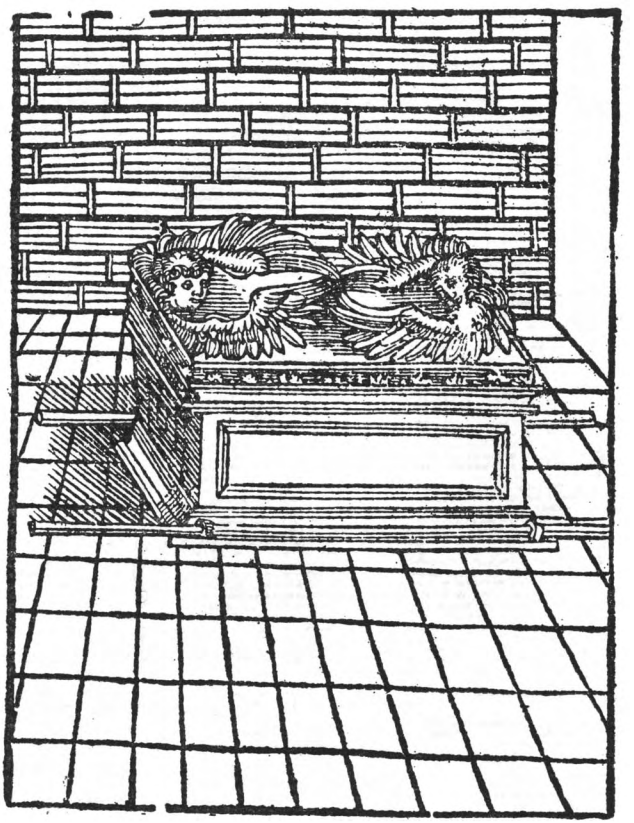

30* ⁂ DE ARK DES VERBONDS.

EXODUS 37 : 10—16

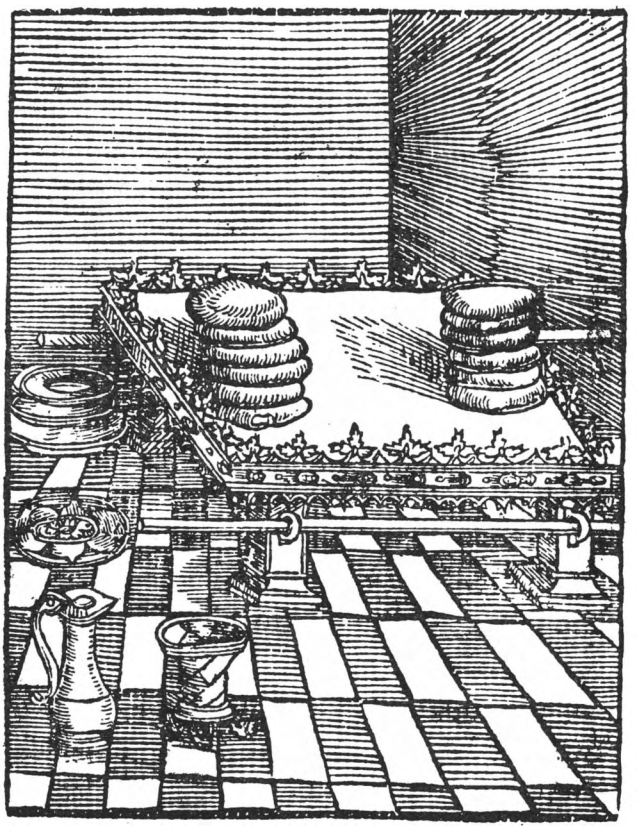

31* ⊠ DE TAFEL MET DE TOONBROODEN EN HET GEREEDSCHAP.

EXODUS 37 : 17—24

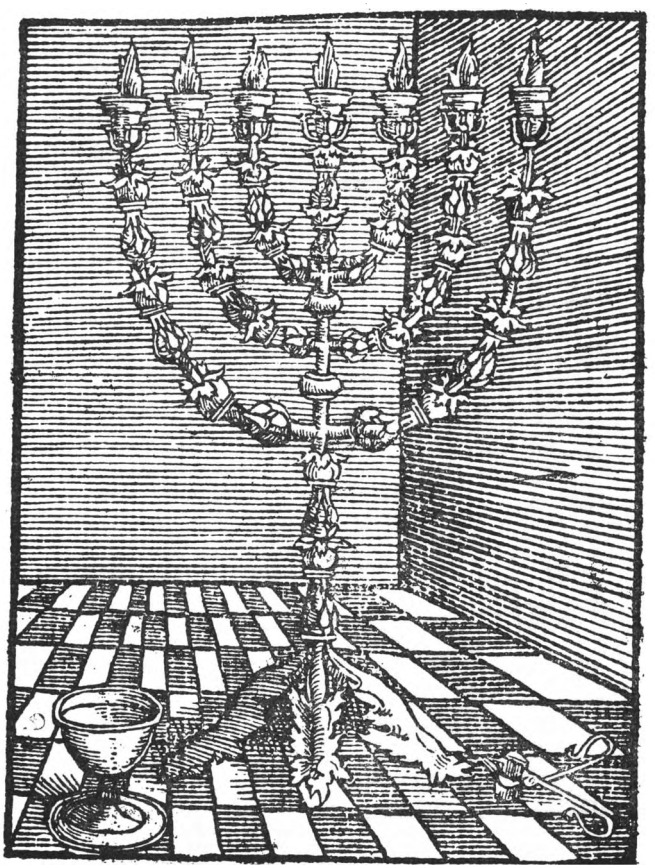

32* ⊠ DE KANDELAAR VAN LOUTER GOUD.

EXODUS 38 : 1—7

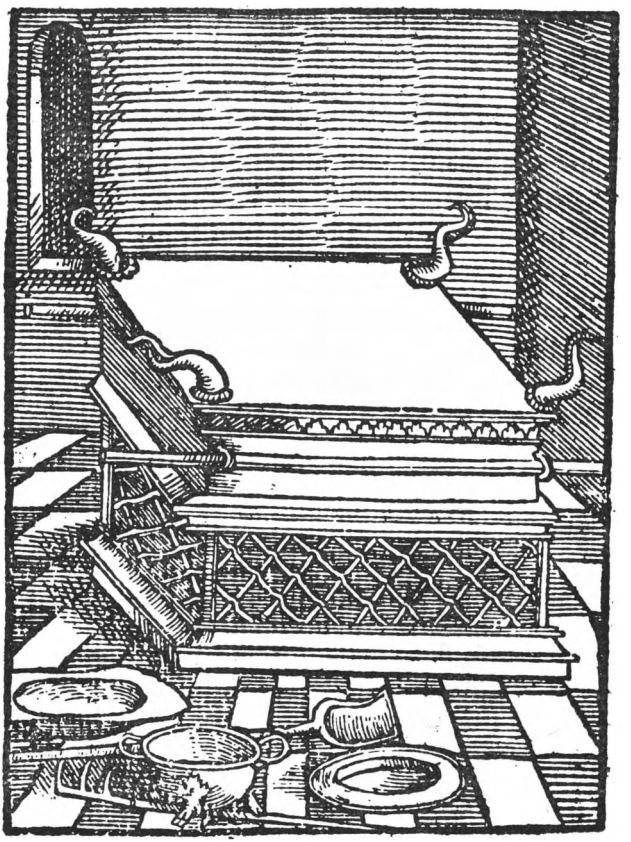

33* ⊠ HET BRANDOFFER-ALTAAR EN HET GEREEDSCHAP.

EXODUS 38 : 8

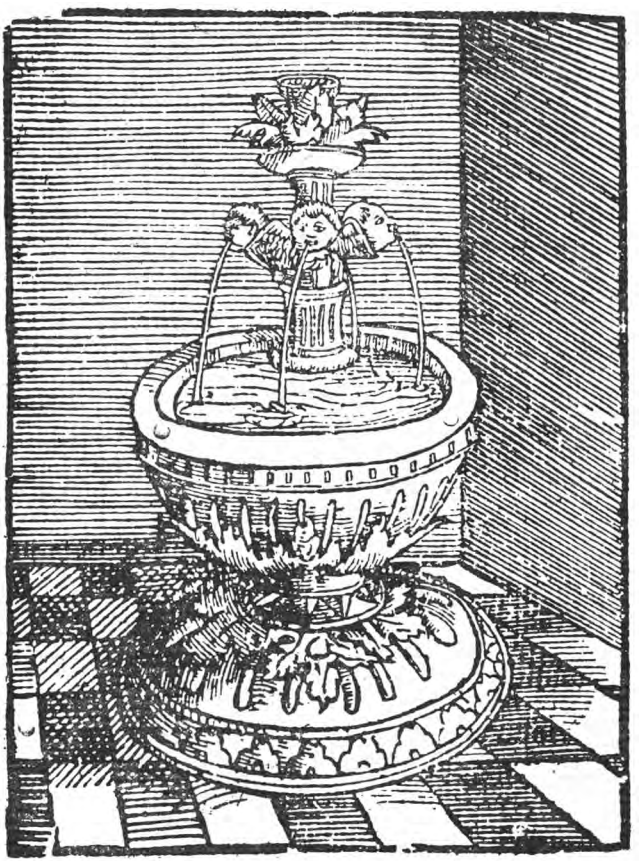

34* ⊠ HET KOPEREN WASCHVAT.

EXODUS 40 : 1—33

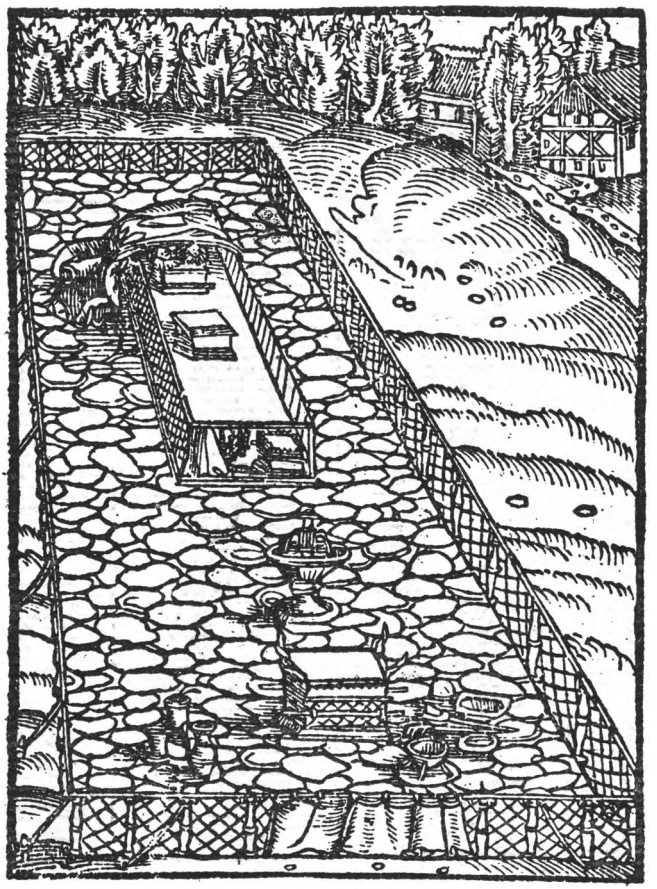

35* ⊠ DE TABERNAKEL EN ZIJN VOORHOF.

LEVITICUS 8 : 7—9

36 ⊠ AÄRON IN HOOGE-PRIESTER-DRACHT.

LEVITICUS 10 : 1, 2

37 ☒ NADAB EN ABIHU DOOR HET VUUR VERTEERD.

NUMERI 13 :23

38 TWEE VERSPIEDERS DRAGEN EEN TROS DRUIVEN VAN HET LAND KANAÄN.

NUMERI 16 : 32

39 ☒ KORACH, DATHAN EN ABIRAM DOOR DE AARDE VERSLONDEN.

NUMERI 21 : 6, 9

NUMERI 22 : 23

41 DE ENGEL VERSCHIJNT AAN BILEAM'S EZELIN.

NUMERI 31 : 7

42 ☒ DE STRIJD DER ISRAËLIETEN TEGEN DE MIDIANIETEN.

DEUTERONOMIUM 34 : 6

43 ✠ MOZES DOOR GOD BEGRAVEN.

JOZUA 1

JOZUA 6 : 20

45 ✠ DE VAL VAN JERICHO.

JOZUA 10 : 26

46 ⊠ JOZUA HANGT DE VIJF KONINGEN DER AMORIETEN.

RICHTEREN 6 : 40

47 ⊠ DE DAUW TREKT OP VAN GIDEON'S VLIES.

RICHTEREN 14 : 6 EN 16 : 3

48 ☒ SIMSON VERSCHEURT EEN LEEUW. ☒ SIMSON DRAAGT DE POORTEN VAN GAZA.

RICHTEREN 16 : 19

49 ⊠ SIMSON EN DELILA.

1 SAMUËL 5 : 4

50 ⊠ DAGON, HET AFGODSBEELD DER FILISTIJNEN, IN STUKKEN GEVALLEN VOOR DE ARK.

1 SAMUËL 11 : 15

51 ✠ SAUL WORDT TE GILGAL TOT KONING GEMAAKT.

1 SAMUËL 16 : 13

1 SAMUËL 17 : 40

53 ⊠ DAVID EN GOLIATH.

1 SAMUËL 31 : 4, 5

54 ⊠ SAUL EN ZIJN WAPENDRAGER VALLEN IN HUN ZWAARD.

2 SAMUËL 11 : 22—24

55 ✠ EEN BODE BOODSCHAPT DAVID URIA'S DOOD.

2 SAMUËL 18 : 9, 15

2 SAMUËL 20 : 9, 10

57 ⊠ JOAB KUST AMASA OP ZIJN BAARD EN VERMOORDT HEM.

1 KONINGEN 3 : 24—27

58 ⊠ HET OORDEEL VAN SALOMO.

1 KONINGEN 6 : 2—10

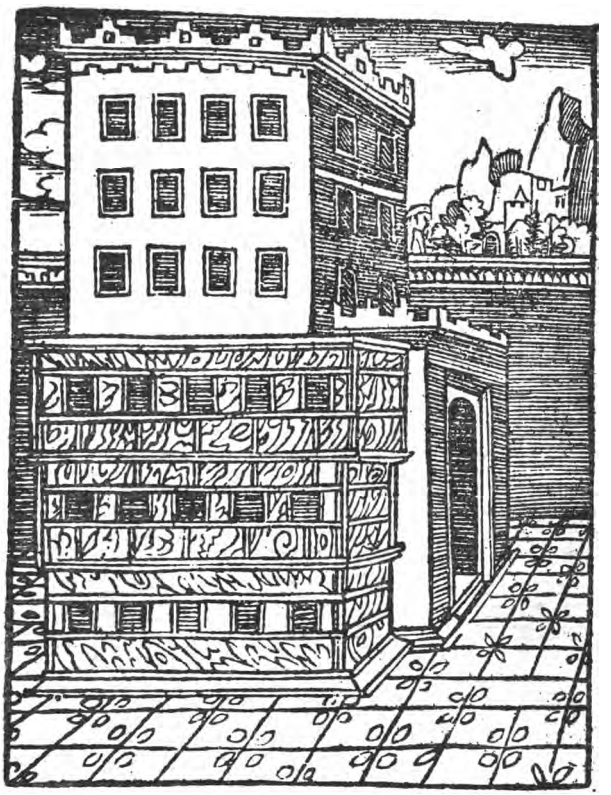

59* ⊠ HET HUIS DES HEEREN.

1 KONINGEN 7 : 2—12

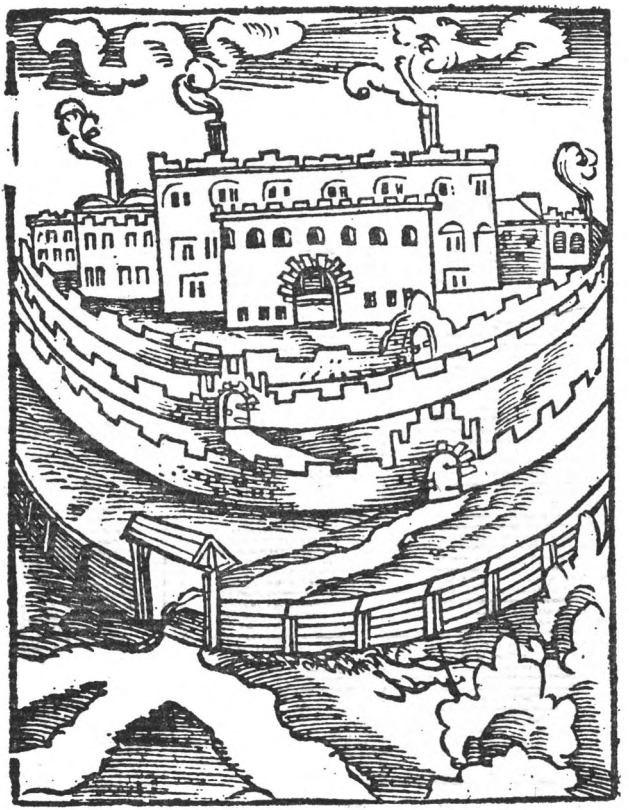

60* ⊠ HET HUIS VAN DEN KONING SALOMO.

1 KONINGEN 7 : 15—22

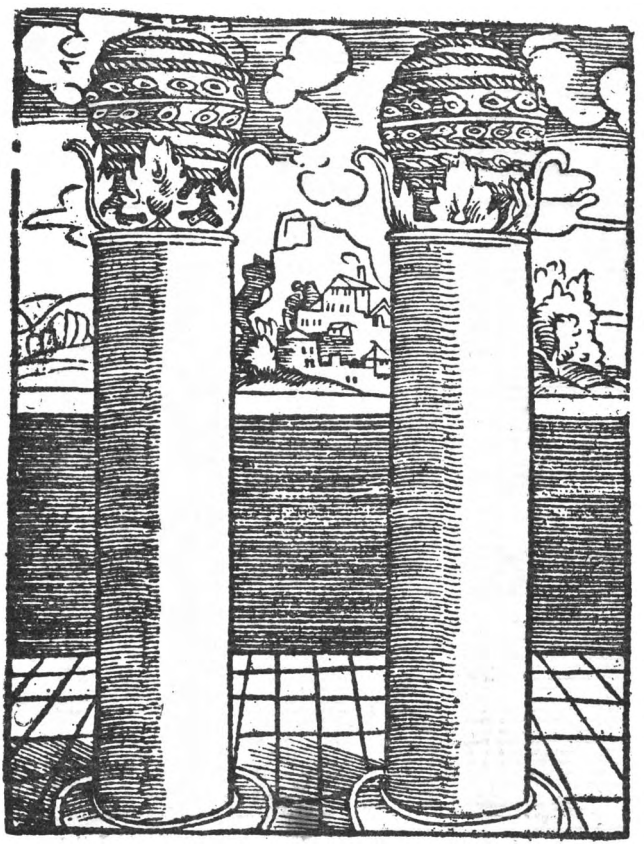

61* ⛪ DE TWEE KOPEREN PILAREN IN HET VOOR-HUIS DES TEMPELS.

1 KONINGEN 7 : 23—26

62* ⊠ DE GEGOTEN ZEE MET DE TWAALF RUNDEREN ER ONDER.

1 KONINGEN 7 : 27—38

63* ⊠ EEN DER TIEN KOPEREN STELLINGEN MET HAAR KOPEREN WASCHVAT.

1 KONINGEN 10 : 18—20

64* ⊠ DE TROON VAN DEN KONING SALOMO.

1 KONINGEN 17 : 6, 9

65 ⊠ ELIA DOOR EEN RAAF GEVOED. ⊠ DES HEEREN WOORD GELAST ELIA NAAR ZARFATH TE GAAN.

1 KONINGEN 21 : 7

66 ✠ IZÉBEL BELOOFT ACHAB NABOTH'S WIJNGAARD.

2 KONINGEN 2 : 11—13

67 ✠ ELIA'S HEMELVAART.

1 KRONIEKEN 11 : 13, 14

68 ✠ DAVID EN ELEAZAR SLAAN DE FILISTIJNEN IN HET GERSTE-LAND TE PAS-DAMMIM.

EZRA 1 : 2, 3

69 ☒ CYRUS DOET DE ISRAËLIETEN WEDERKEEREN NAAR JERUZALEM.

TOBIAS 2

70 ✠ TOBIAS' BLINDHEID.

TOBIAS 6

71 ✠ DE JONGE TOBIAS GRIJPT DEN VISCH.

JUDITH 13 EN 14

72 ✠ JUDITH MET HET HOOFD VAN HOLOFERNES. ✠ HET HOOFD VAN HOLOFERNES BOVEN DE MUREN VAN BETHULIË UITGESTOKEN.

ESTER 5 : 1, 2

73 ⊠ DE KONINGIN ESTER VOOR AHASVERUS.

JOB 2:9

74 ✠ JOB DOOR ZIJN HUISVROUW BESPOT.

75* ⊠ DAVID IN GEBED.

JESAJA 1

76 ✠ DE PROFEET JESAJA.

DANIËL 6

77 ⊠ DANIËL IN DEN LEEUWENKUIL.

DANIËL 7 : 4, 5

78 ✠ DANIËL'S DROOM: DE LEEUWIN MET ARENDS-VLEUGELEN EN DE BEER MET DRIE „ORDINANTIËN" IN ZIJN BEK.

DANIËL 7 : 6, 7.

79 ⊠ DANIËL'S DROOM: DE LUIPAARD MET VIER VLEUGELEN EN VIER HOOFDEN EN HET VIERDE BEEST MET TIEN HOORNEN.

DANIËL 8 : 6

80 ▩ DANIËL'S GEZICHT VAN DEN RAM EN DEN GEITENBOK.

DANIËL 9 : 22

81 ✠ DE ENGEL GABRIËL ONDERRICHT DANIËL.

DANIËL 13

82 ✠ SUSANNA EN DE OUDERLINGEN.

JONA 1 : 15, 17 EN 2 : 10

83 ⊠ JONA IN ZEE GEWORPEN. ⊠ JONA DOOR DEN WALVISCH UITGESPUWD.

JONA 4 : 6

84 ✠ JONA ONDER DEN WONDERBOOM.

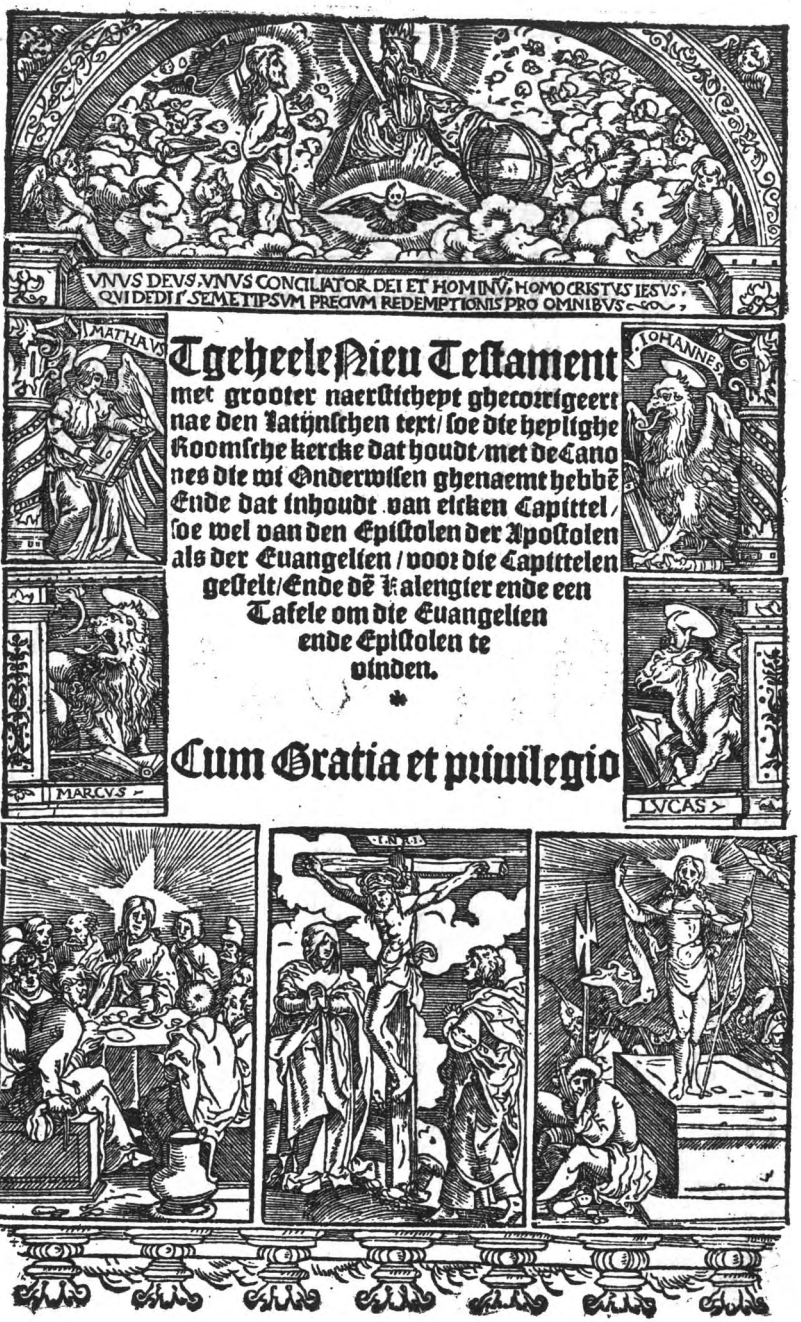
VNVS DEVS. VNVS CONCILIATOR DEI ET HOMINV. HOMO CRISTVS IESVS.
QVI DEDIT SEMETIPSVM PRECIVM REDEMPTIONIS PRO OMNIBVS
MATHAVS
Tgeheele Nieu Testament
met grooter naerstichept ghecorrigeert
nae den Latijnschen text/ soe die heylighe
Roomsche kercke dat houdt/met de Cano
nes die wi Onderwisen ghenaemt hebbē
Ende dat inhoudt van elcken Capittel/
soe wel van den Epistolen der Apostolen
als der Euangelien / voor die Capittelen
gestelt/Ende dē Kalengier ende een
Tafele om die Euangelien
ende Epistolen te
vinden.
Cum Gratia et priuilegio
IOHANNES
MARCVS
LVCAS

85 ✠ TITELBLAD VAN HET NIEUWE TESTAMENT.

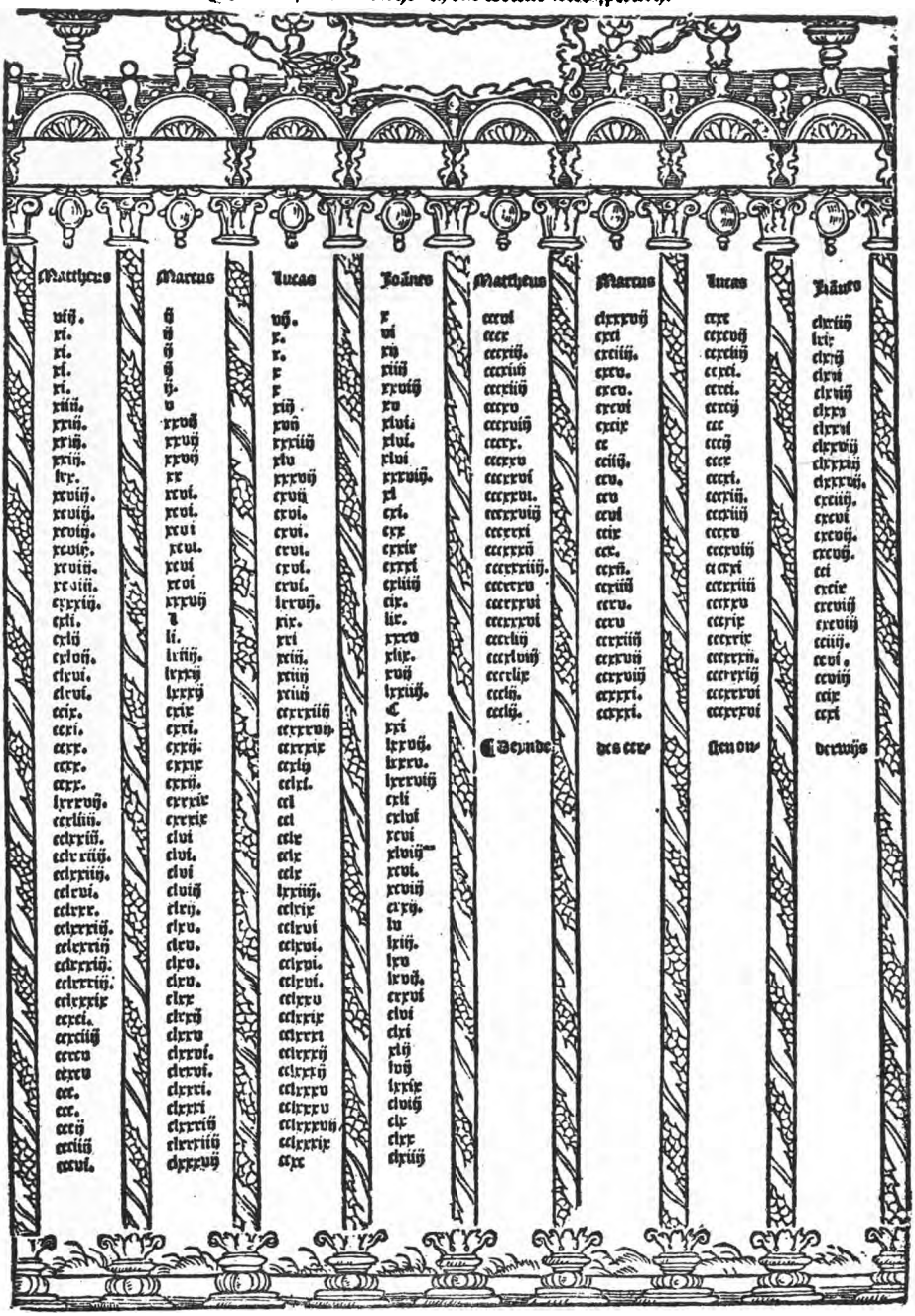
Matthæus
Marcus
Lucas
Joānes
Matthæus
Marcus
Lucas
Joānes
¶ Beyndе
des eer-
ſten on-
derwijs

MATTHAEUS 3

87* ⊠ DE DOOP VAN CHRISTUS.

MARCUS 16

88* ⊠ DE OPSTANDING VAN CHRISTUS.

LUCAS 1

89* ⊠ DE EVANGELIST LUCAS.

LUCAS 1

90* ⊠ DE GEBOORTE VAN CHRISTUS.

91* ⊠ DE APOSTEL PAULUS.

DE EERSTE ZENDBRIEF VAN PETRUS 1

92* ⊠ DE APOSTEL PETRUS.

OPENBARING 1 : 12—16

93 ⊠ JOHANNES ZIET DE ZEVEN KANDELAREN.

OPENBARING 6 : 9—11

94 ⊠ DE MARTELAREN MET WITTE KLEEDEREN BEKLEED.

OPENBARING 10 : 1—10

95 ✠ JOHANNES VERSLINDT HET OPEN BOEK.

OPENBARING 12 : 1—5

96 ✉ DE VROUW DIE BEKLEED IS MET DE ZON, EN DE ZEVENHOOFDIGE DRAAK.

OPENBARING 17 : 3—7

97 DE VROUW OP HET SCHARLAKENROOD BEEST.

¶ Hier eyndet dat ghebeecke Oude Teſta-
ment na dey Latijnſchey Text / Ende opte-
cant des Boecks / die Hebreeuſche text ende
Veranderinghe / naerder Hebreeuſcer waer-
heyt. Ghedruct in die Vermaerde coopſtadt
Van Antwerpen in Brabant / Inden gulden
Eenhoren / Bi mi Willem Vorſterman / Vol-
eyndt op. S. Sinte Simonsen Judas auont /
den. xx Vij. dach Vā October / Int iaer
nae die ghebuerte Chriſti ons ſa-
lichmakers. M. CCCCC.
ende. xx Viij.

98* ⊠ COLOPHON DER EERSTE UITGAVE VAN VORSTERMAN'S OUDE TESTAMENT.

INLEIDING EN KRITISCHE LIJST DER HOUTSNEDEN VAN VORSTERMAN'S BIJBEL

INLEIDING

De houtsneden welke in dit boekje voor de leden van het Koninklijk oudheidkundig genootschap zijn afgebeeld, vormen de bijna volledige illustratie van den bekenden door Vorsterman in het jaar 1528 te Antwerpen gedrukten bijbel.

Slechts één volledige, eveneens rijkelijk met houtsneden verluchte bijbel was in de Nederlanden aan dien van Vorsterman voorafgegaan. Reeds in 1526 had Jacob van Liesveldt in dezelfde bedrijvige handelstad zijn folio-bijbel van de pers laten gaan.

Ontegenzeggelijk is de Liesveldt-bijbel voor het godsdienstige Nederland — en met name voor de hervormden — van veel grooter belang geweest dan die van Vorsterman. Zijn houtsneden staan echter verre achter bij die van 1528, en ze hebben een veel minder sterk Nederlandsch karakter.

Toch is het merkwaardig, dat terwijl Vorsterman zijn bijbel uitgaf met gedeeltelijke gebruikmaking van den tekst bij Liesveldt,*) ook de door hem aan het werk gezette illustratoren van de houtsneden in den bijbel van 1526 kennis moeten hebben genomen. Merkwaardig? Is het niet voor wie de kracht der traditie in alle kunsten — en vooral in de kunst der middel-eeuwen en der beginnende renaissance — kent, een verschijnsel dat niets verrassends heeft? En zal men niet vooral waar het de illustratie, de samenvatting in onmiddellijk en scherp waarneembare beelden, van een zoo kanoniek boek als de bijbel

*) Zie voor een en ander: Le Long, Boekzaal der nederduytsche bijbels (1732) pag. 561 v.v. en pag. 576 v.v. en C. P. Burger Jr.: De Nederlandsche bijbel tot op den Statenbijbel, op pag. XI v.v. van den Catalogus der bijbel-tentoonstelling ter gelegenheid der herdenking van het honderdjarig bestaan van het Nederlandsch bijbelgenootschap te Amsterdam (1914).

betreft, reeds van te voren mogen veronderstellen dat het bij geen enkel illustrator van het begin der 16e eeuw zou opkomen bijbelprenten te ontwerpen zonder de evenals de tekst reeds geijkte voorbeelden te raadplegen? Dit is dan ook in zeer sterke mate zelfs bij de origineelst geillustreerde bijbels van het laatst der vijftiende en het begin der zestiende eeuw het geval. Van vele bijbelprenten zal men den stamboom tot die van den beroemden zoowel in het Nedersaksisch als in het Westnederduitsch door Heinrich Quentel in 1479 te Keulen gedrukten bijbel kunnen volgen. Zelfs de ranke omtrek-prentjes van den Venetiaanschen Mallermi-bijbel (1490) sluiten zich, iconografisch, bij deze aan. De prachtig-kernige houtsneden van den Lübeckschen bijbel van Stephan Arndes (1494) doen, hoe origineel van vinding zij ook zijn, die vroegere bladen met welke ze door hun formaat overeenkomen, toch niet geheel vergeten. Het is bekend dat Koburger in den bijbel dien hij in 1483 te Neurenberg uitgaf voor de illustraties de blokken van den Keulschen bijbel weder gebruikte en dat de apocalypse-voorstellingen van dezen bijbel ook Dürer de schemata voor zijn prachtige apocalyptische visies hebben gegeven. Minder bekend is het dat voor een merkwaardige „Bibel int Corte" die in 1516 voor het eerst met illustraties te Antwerpen werd gedrukt *) de houtsneden van den Keulschen bijbel tegenzijdig gecopieerd zijn.

De prenten voor het Oude testament van den straks besproken Liesveldt-bijbel staan tot die van den Keulschen bijbel in een veel verder verband: ze zijn meestal vrij getrouwe navolgingen van jongere voorbeelden. Het zijn — en hierop is meen ik nog niet gewezen — de houtsneden der twee eerste deelen

*) Catalogus Bijbel-tentoonstelling nrs. 367-369.

van de folio-uitgaaf van Luther's Wittenbergsche oude testament, wier eerste uitgaven slechts enkele jaren vroeger, in 1523 en 1524 verschenen, die reeds in dezen bijbel hun invloed deden gelden. Het is bekend dat de bijbel van Liesveldt zeer sterk onder den invloed staat van Luther's vertaling, voorzoover die in 1526 reeds verschenen was. Voor de boeken Genesis tot en met het Hooglied, en voor het nieuwe testament, schijnt die vertaling aan de Nederlandsche uitgaaf ten grondslag te hebben gelegen. De aanwezigheid van Luther's vertaling in Antwerpen kan men echter nog sneller dan door een vergelijking der teksten door het naast elkaar leggen der houtsneden bewijzen. De meeste houtsneden in den Liesveldt-bijbel zijn vrij getrouwe tegenzijdige copieën naar die in Luther's oude testament.

Opvallend is het dat Liesveldt het nieuwe testament in tegenstelling tot de eerste boeken van het oude, zeer sober illustreerde.*) De fraaie maar in hun eersten staat zeer polemische apocalypse-bladen in Luther's nieuwe testament — dat reeds in 1522 was verschenen — zijn hem toen misschien nog te kras geweest.

Met den bijbel welke Willem Vorsterman in 1528

*) De Matthaeus is waarschijnlijk een copie naar het aan Jacob Cornelisz toegeschreven prentje in het 1522? door Doen Pietersz te Amsterdam gedrukte Matthaeus-evangelie (Erasmus vertaling van 1522) en in Doen Pietersz' N. T. van 1526 (afg. Nijhoff, L'art typogr. Amsterdam Doen Pietersz I — twee bladen.) — De Johannes evangelist, de nederdaling van den Heiligen geest, en de Petrus zijn veranderde copieën naar blaadjes die voorkomen in een 1503 te Neurenberg gedrukte „Salus anime". Zie voor bijzonderheden over deze reeks de elfde publicatie der Graphische Gesellschaft: Campbell Dodgson: Holzschnitte zu zwei Nürnberger Andachtsbüchern aus dem Anfang des XVI Jahrhunderts. Op Tafel IX nrs. 53 en 59, X no. 68 zijn de voorbeelden voor de

liet drukken, wilde deze zonder twijfel een in alle opzichten verbeterde editie van Liesveldt's werk geven. Het aantal illustraties werd aanzienlijk vermeerderd. De tekst werd gecorrigeerd met behulp van den bijbel van Compluten, die in 1517 op bevel van den Spaanschen kardinaal en staatsman Franciscus Ximenes was gedrukt. Om te toonen hoezeer deze bijbelvertaling in den geest was van den in 1517 overleden prelaat en inquisiteur, heeft Vorsterman diens met den kardinaalshoed gedekt wapen naast het wapen van Antwerpen en zijn eigen drukkersmerk op de titelprent afgedrukt. Vorsterman verkreeg dan ook voor zijn bijbel het vereischte consent en voor drie jaar octrooi. Toch is ook deze uitgaaf, evenals die van Liesveldt, — van dezen echter slechts de latere druk van 1542, met aanstoot gevende illustraties — op den in 1550 door de universiteit van Leuven samengestelden index van verboden boeken geplaatst.

Of de tekst van den Nederlandschen bijbel van 1528 door het meerdere materiaal dat er voor gebruikt werd inderdaad beter is geworden dan die van den bijbel van 1526, de beantwoording dier vraag is hier natuurlijk niet aan de orde. Wel moet hier vastge-

copieën in Liesveldt's N. T. afgebeeld. Deze, en andere copieën naar de Neurenberger reeks, werden reeds door Liesveldt in zijn Evangeliën van 1522 (Nijhoff, Liesveldt II 5, 9), in zijn Epistelen van Paulus van 1523 en in de Catholyke Epistelen 1523, (Nijhoff III 13, 16, 17) gebruikt. Andere copieën naar de Neurenbergsche houtsneden gebruikte ook Jan van Ghelen voor zijn in 1524 te Antwerpen gedrukt N. T. (afg. Nijhoff, Anvers, Jan van Ghelen I 1, 2, 5 en 11; II 17, 18). — De fraaie groote kapitaal D met putti die Liesveldt tweemaal in de laatste boeken van het O. T. en tweemaal in het N. T. gebruikt (afg. Nijhoff, Liesveldt V. 24) is gecopieerd naar een letter van het aan Albrecht Dürer toegeschreven alphabet dat sedert 1524 in Keulsche drukken van Hirtzhorn (Cervicornus) voorkomt. Deze letters zijn afgebeeld bij Butsch: Die Bücherornamentik der Renaissance pl. 82 en 83 A en B.

steld worden dat verreweg het grootste aantal der prenten bij Vorsterman zoowel van teekening als van snede veel beter zijn dan die bij Liesveldt. Bij die houtsneden kunnen wij trouwens eenzelfde verschijnsel waarnemen als bij den tekst. Wij zagen dat Liesveldt ook zijn illustrator blijkbaar slechts deelen van den Luther-bijbel voorlegde. Vorsterman's illustratoren stonden, meen ik, meerdere reeksen van bijbelprenten ten dienste. Natuurlijk in de eerste plaats die van den bijbel van Liesveldt— hun invloed vindt men het best in onze nummers: 45, 50, 51, 52, 56, 59-64 — en de voorbeelden daarvoor, die van den Wittenbergschen bijbel (25, 27-36). Ik geloof in de meeste gevallen te kunnen aantoonen of dèze dan wel gene als voorbeeld gebruikt zijn. In andere gevallen echter heeft de illustrator ook de klassieke oudere voorbeelden niet versmaad. Zoo heb ik voor enkele bladen gemeend het best te doen aan de illustraties van den Keulschen bijbel van 1479 te herinneren (nrs. 39, 41, 68, 69). Andere staan echter dichter bij de copieën daarnaar, die, zooals we zagen, den Antwerpschen Bibel in 't Corte van 1516 moesten sieren (14). Een enkele maal scheen het mij toe dat een prentje door een detail dat ik van elders niet kende, ook met een blad uit den bijbel van Arndes vergeleken moest worden (10). En dit zijn nog niet alle invloeden op het ontstaan der hier gereproduceerde reeks die men duidelijk kan aanwijzen. Voor vele der beste bladen, die een veel vrijer kunstenaars-hand verraden dan de meeste tot nu toe genoemde, moet het onderzoek nog in een andere richting gaan. Het groote blad in welks midden de schepping van Eva is afgebeeld (2), geeft een sedert den Keulschen bijbel vele malen herhaalde compositie te zien.

Ik geloof echter wel met zekerheid te kunnen aanwijzen welke van die herhalingen door Vorsterman's houtsnijder onmiddellijk gevolgd is. Het is het fraaie blad dat Holbein voor den Bazelschen nadruk (1523) van Luther's oude testament teekende en door Hans Lützelburger liet snijden. Tot mijn spijt ken ik van dezen Bazelschen bijbel — die in ons land niet schijnt voor te komen — slechts de reproducties van dit blad en van Holbein's voornamelijk onder invloed van Dürer's houtsneden staande Apocalypse-voorstellingen. In eenige dezer laatste moet men ongetwijfeld althans de indirecte voorbeelden voor eenige der Apocalypse-prentjes in Vorsterman's bijbel zien.

Reeds in Hans van Ruremunde's nieuwe testament waarvan den 26 September 1525 te Antwerpen de druk voltooid werd, zijn Holbein's Apocalypse blaadjes gecopieerd (afb. bij Nijhoff, L'art typographique, Anvers, Hans van Ruremunde III). Voor ons blad no. 96 heb ik, meen ik, kunnen uitmaken dat het naar de copie in dezen Antwerpschen druk en niet naar het origineel van Holbein werd uitgevoerd. Waarschijnlijk is dit met de andere bladen ook wel het geval. De titel van Ruremunde's nieuwe testament is gedrukt in een omlijsting met volstrekt niet toepasselijke allegorische figuren (Superbia, Justicia, Avaricia, Prudencia, Spes, Fortuna en een Dood die een jongen man met zijn pijl treft) die mij naar de afbeelding bij Nijhoff (Ruremunde II) te oordeelen, wel een metaalsnede schijnt te zijn. Merkwaardigerwijze heeft dit blaadje het monogram van den Bazelschen metaalsnijder Jacob Faber en vertoont het ook wel den stijl van diens meest naar Holbein's teekeningen gesneden bladen. Ook het titelblad echter van Vorsterman's bijbel (no. 1) is, zooals we zien zullen, een fraaie

copie naar een door Johan Faber gesneden titel van een in 1525 in Bazel gedrukt boek.

Ik acht het van groot belang op dit verschijnsel den nadruk te leggen. Immers, men heeft kort geleden de hand, waaraan men de beste van Vorsterman's bijbelprenten mag toeschrijven, in drie illustraties van een Bazelschen druk herkend. Die aan den Noordnederlandschen kunstenaar Jan Swart toegeschreven houtsneden komen in een boek voor dat voor de oudste hervormde postille doorgaat. Het is te Bazel „by Adamum Anonimum" in 1528 gedrukt *). Men mag zich afvragen of niet ook deze drie bladen van Swart eenigen invloed verraden van een door Jacob Faber naar teekeningen van Holbein uitgevoerde reeks metaalsneden. — Faber's reeks werd, bij een opstel van Hans Koegler, in de Monatshefte für Kunstwissenschaft (1910; pl. 48-52) afgebeeld en tusschen 1520 en 1521 gedateerd. Vooral het blaadje der Geboorte (kop van Maria) en van de Aanbidding der koningen zijn goed te vergelijken. Bij Holbein-Faber zal men enkele malen reeds het prototype vinden van dien eigenaardigen hoogen hoed die later zooveel bladen van Jan Swart als door een signatuur kenmerkt.

Al deze verschijnselen wijzen op betrekkingen tusschen den Bazelschen en den Antwerpschen boekdruk, die men tot nu toe niet heeft vermoed, maar die de naam van Desiderius Erasmus toch eigenlijk wel zeer begrijpelijk maakt. Ik acht het zeer waarschijnlijk dat Jan Swart bij het aanknoopen dier betrekkingen een belangrijke rol heeft gespeeld.

In een studie welke in het tijdschrift Oud-Holland

*) „Postille op die Epistelen ende Evangeliën". Zie L. Burchard in Mitteilungen der Gesellschaft für Vervielfältigende Kunst 1914 pag. 100.

(1914) verscheen, heb ik uitvoerig over Jan Swart en zijn werk gehandeld. Ik heb daar de literatuur die er in de laatste jaren over den meester ontstaan is en waaraan Franz Dülberg en Campbell Dodgson wel den stoot gegeven hebben, vermeld. Een aantal teekeningen, eenige glasschijven en zelfs drie houtsculpturen van het Nederlandsch museum werden er, bij afbeeldingen, aan Swart toegeschreven. Een lijst van de tot 1914 door anderen en door mij aan den meester gegeven houtsneden werd er voor het eerst samengesteld*). Ik wil hier nog aan Swart althans negen der veertien illustraties van een allerzeldzaamst boekje toeschrijven. Het is „Dat leven van Sinte Kunera" waarvan het eenig bekende exemplaar zich in de Koninklijke Bibliotheek in den Haag bevindt, maar dat door een der fraaie facsimile-uitgaven van Martinus Nijhoff (1902) meer bekend gemaakt is. De vier andere wat grover en minder bewegelijk gesneden illustraties staan, naar mijn gevoel, zeer dicht bij sommige der illustraties van den Liesveldt-bijbel. Het boekje is bovendien, als ik mij niet vergis, met de letter van dien bijbel gedrukt. Hier komt nogmaals bij mij een reeds vroeger uitgesproken vermoeden op (zie pag. 27 van mijn Oud-Holland opstel): zouden wij in illustraties van den Liesveldt-bijbel soms xylographische

*) Die lijst kon reeds uitgebreid worden. In het geciteerde opstel van Burchard wordt nog het titelprentje voor Erasmus' Enchiridion, dat in 1529 te Antwerpen bij Martinus de Keizer gedrukt werd (afg. Nijhoff, L'art typographique, Anvers, Martinus de Keizer, no. 17) op gezag van Max Geisberg terecht aan Swart toegeschreven. Bovendien wijst Burchard op een merkwaardige reeks van 10 metaalsneden welke, blijkens het inschrift op één er van, naar teekeningen van Jan Swart werden uitgevoerd. De op pag. 28 van mijn opstel naar Arent van Buchel geciteerde „Swarte Jans Leven van S. Johannes Baptiste", waarvoor de yseren platen met een beitel zouden gesneden zijn, zijn daarmede terecht gebracht.

eerstelingen van Jan Swart mogen zien? Het boekje van Sinte Kunera heeft als laatste datum van een door de heilige verricht mirakel het jaar 1515. Ik geloof echter dat men een blaadje als dat met de twee fraaie paarden moeilijk vóór 1525 zal kunnen dateeren: Men vergelijke die dieren met den eenhoren op Vorsterman's titelprent.

Naar mijn studie in Oud-Holland moet ik hier, kortheidshalve, wel verwijzen. Ik herinner er slechts aan dat ons van het leven van den volgens van Mander in Groningen geboren meester zeer weinig bekend is. Volgens de meeste lexica zou hij in 1469 geboren, in 1535 gestorven zijn. Ik ben er nog altijd van overtuigd dat beide jaartallen die in geen enkel betrouwbaar document steun vinden, later gesteld moeten worden. In stijl komt Swart nà Lucas van Leyden; zijn latere werken staan op één lijn met Scorel's laatste manier. De eenige vaste data die men tot nu toe in zijn leven kan aanwijzen zijn die der uitgave van de drie boeken waarin houtsneden van hem te herkennen zijn: 1528 voor onzen bijbel en de Bazeler Postille, 1529 voor Erasmus' Enchiridion, 1530 voor de te Parijs bij Christian Wechel gedrukte Pomponius Mela.

Volgens een mededeeling van Van Mander waaraan ik geneigd ben geloof te schenken, zou Swart omtrent het jaar 1522 of 1523 in Gouda hebben gewoond. Bovendien zou hij, evenals Scorel, Italië hebben bereisd en zelfs eenigen tijd in Venetië hebben getoefd. Ik heb het vermoeden uitgesproken dat dit laatste verblijf ongeveer in 1535 gesteld zou mogen worden. Misschien kan voor onze zoekers in het Groningsche en in de Italiaansche archieven een notitie die Dr. Hofstede de Groot mij toezond, van belang

worden. In den Groningschen Volksalmanak van 1899 wordt vermeld (pag. 3) dat een Eppo Rutger Heerkens, ook Joannes Swart genoemd, een schilder, in 1570 te Groningen met Johanna Canter huwde. Hoe deze persoon zich tot onzen in Groningen geboren schilder verhoudt is echter op dit oogenblik niet te zeggen.

Voor de waardeering van Swart's bijbelprenten wil ik hier herhalen wat ik aan het eind van mijn studie over dezen meester van den overgangstijd schreef:

„Het bezien van Swart's xylographisch oeuvre zou ook den modernen kunstenaar en illustrator goede winst kunnen brengen. Wanneer men er de qualiteiten van heeft leeren waardeeren, zal men er verwonderd over zijn, dat het tot nu zoo geheel door de houtsneden van Lucas van Leyden en van Jacob Cornelisz in de schaduw werd gesteld. Het heeft de soepelheid, die de laatste nog volkomen mist. Maar toch hield het veel, misschien meer dan Lucas' houtsneden, van dàt wat het kenmerk is van alle nieuwe kunst: de onbevangenheid. Opvallend is de simpele wijze van schaduwgeving. Kruis-arceering komt zeer zelden voor. Meestal vergenoegt de meester zich met één enkel plan van niet zeer dicht naast elkaar geplaatste evenwijdige lijnen. Ook de schaduwpartijen blijven daardoor levendig en transparant. In de laatste tijden is een dergelijk systeem misschien het meest consequent in het etswerk van Anders Zorn toegepast".

De hernieuwde bestudeering, voor deze uitgave, van Swart's bijbel-illustraties heeft mij beter dan vroeger doen zien hoe dicht hij soms bij zijn Antwerpschen tijdgenoot, Dirick Vellert staat. Men vergelijke eens de prentjes „Mozes voor het brandende braambosch"

(17) en „Uittocht uit Egypte" (20) met Vellert's teekeningen van 1523 in Berlijn en Weimar *).

Nog een andere naam echter die reeds vroeger telkens als ik dit vlotte werk zag bij mij opkwam, laat zich niet terugdringen: het is die van Hans Holbein, den geestigen teekenaar der beroemde Icones Veteris Testamenti. Er zijn in deze fraaie bijbelprentjes tal van overeenkomsten met de door mij zonder aarzeling aan Swart toegeschreven blaadjes, die men desnoods aan een gemeenschappelijke bron zou kunnen toeschrijven. De formaat-overeenkomsten: de kleine rechthoek, laat zich echter niet op deze wijze verklaren. En vooral de nerveuze bewegelijkheid, de vrijheid van factuur die aan Swart's houtsneden wanneer men ze met gelijktijdige of iets vroegere Nederlandsche bladen vergelijkt, een zoo eigen charme geven, zullen we niet bij Duitsche voorgangers — Beham's kleine bijbelprenten zijn van eenige jaren later — wel bij Holbein vinden. Er doet zich hier echter een moeilijkheid voor. Het is bekend dat Holbein's Icones wel reeds vóór 1526 door Hans Lützelburger werden gesneden, maar dat ze eerst in 1538, dus tien jaar na het verschijnen van Vorsterman's bijbel, in Lyon werden uitgegeven. Kan Jan Swart ze dan in Bazel zelf, in de werkplaats van den houtsnijder, reeds hebben gezien? Ik waag het deze hypothese die ik reeds eenmaal neerschreef doch in de drukproef van mijn Oud-Holland artikel weder schrapte, toch eens uit te spreken. Swart's illustraties in den zoo straks genoemden Bazelschen druk van 1528, zijn copie naar Holbein's groote scheppingsblad, geven mij daartoe nieuwen moed. Het is echter ook mogelijk dat reeds vóór 1528

*) Afgeb. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses Band XXII pag. 14 en 15.

afzonderlijke drukken van Holbein's reeks verspreid en in Antwerpen bekend waren. Hans Sebald Beham althans heeft voor zijn voor het eerst in 1533 uitgegeven kleine bijbelprenten reeds van Holbein's blaadjes gebruik gemaakt. In 1540 drukte Joan Steelsius in Antwerpen een boekje met copieën naar Holbein's Icones dat reeds een navolging was der Lyonsche uitgaaf. De prentjes waren voorzien van Latijnsche en Spaansche bijschriften. De titel van dit werkje is gedrukt in een reeds vroeger gebruikte bordure met oud-testamentische voorstellingen. Wat factuur en compositie betreft staat dit prentje zeer dicht bij dat van Jan Swart voor Erasmus' Enchiridion. Ook met Swart's prentjes van Vorsterman's bijbel (nrs. 24, 26, 40) heeft het juist zooveel gemeen dat ik het blaadje wel aan onzen meester zou willen toeschrijven. *)

Zoo komen de beide reeksen: die van Holbein en die waarvan de beste blaadjes slechts enkele jaren later door Jan Swart geteekend zijn, nogmaals tot elkaar. Men zal het mij dan ook niet ten kwade dui-

*) Uitgemaakt zou echter moeten worden hoe dit blaadje zich verhoudt tot den titel van H. S. Beham's straks genoemde Biblisch Historien. Een der beide titelprentjes moet naar het andere gecopieerd zijn. Beham heeft voor zoover ik zien kan, ook wel eens niet aan Holbein's Icones maar aan Swart's prentjes ontleend. De titel van Steelsius' boekje en drie der copieën naar Holbein zijn afgebeeld (pag. 123-126) in de door de Holbein Society uitgegeven Bible Figures (1869) waarin van Holbein's Icones uitstekende photo-lithographische reproducties werden gegeven. Zie daar ook (pag. 81) hoe reeds in een Zürichschen bijbel van 1536 en in een 1536 in Antwerpen gedrukt Engelsch boek: "Storys and prophesis out of the holy scriptur" copieën naar de Icones voorkomen. In Froschauer's bijbel van 1531 waren trouwens reeds de meeste van Holbein's Icones afgedrukt. Afbeeldingen van Beham's prentjes vindt men in een boekje als het hier aangebodene. Zwickauer Facsimiledrucke no. 1. Hans Sebald Beham's Holzschnitte zum alten Testament (Zwickau, Ullmann1910).

den wanneer ik deze inleiding besluit met een overigens wel wat al te antithetisch gekleurd citaat. Ziehier hoe de Fransche dichter en drukker Gilles Corrozet zijn tijdgenooten tegen de gevaren van het humanisme waarschuwde en hun, als heelmiddel daartegen Holbein's Icones Veteris Testamenti aanprees:

Ces beaux portraits serviront d'exemplaire,
Monstrant qu'il fault au Seigneur Dieu complaire:
Exciteront de luy faire service,
Retireront de tout peché, et vice:
Quand ilz seront insculpez en l'esprit,
Comme ilz sont painctz, et couchez par escrit.

Donques ostez de voz maisons, et salles
Tant de tapis, et de painctures salles,
Ostez Venus, et son filz Cupido,
Ostez Heleine, et Phyllis, et Dido,
Ostez du tout fables et poesies,
Et recevez meilleures fantasies.

Mettez au lieu, et soyent voz chambres ceinctes
Des dictz sacrez, et des histoires saintes,
Telles que sont celles que voyez cy
En ce livret. Et si faites ainsi,
Grandz et petis, les ieunes et les vieulx
Auront plaisir, et au coeur et au yeulx.

KRITISCHE LIJST DER HOUTSNEDEN VAN VORSTERMAN'S BIJBEL

Verschillende uitgaven van dezen bijbel zijn opgenoemd door Campbell Dodgson, Repertorium für Kunstwissenschaft 1900 (XXIII) pag. 144/145. Zie ook Le Long, Boekzaal der nederduytsche bijbels, pag. 576 v.v.

Voor de hier volgende reproducties is wat de prenten van het oude testament betreft, afwisselend gebruik gemaakt van één der beide vroegste drukken van 27 October 1528 — al naar in de mij ten dienste staande exemplaren de afdrukken geschikt voor reproductie waren. Voor de blaadjes van het nieuwe testament heb ik gebruik gemaakt van een eersten druk van 28 October 1528 en van een tweeden druk van 20 September 1529. In dien eersten druk zijn zes oude zeer gesleten boek-illustraties van Lucas van Leyden nog eens gebruikt en een aantal zeer kleine, ouderwetsche blaadjes. De laatste en eenige slechte evangelisten-prenten, heb ik niet doen afbeelden. In den tweeden druk zijn vijf van de zes prentjes van Lucas van Leyden, waarschijnlijk omdat ze niet meer af te drukken waren, vervallen. Ook de kleine prentjes — die inderdaad uit den stijl vallen — zijn daar weggelaten. Van de zes bladen met de tien „onderwijzen" in renaissance-omlijstingen heb ik slechts het eerste blad afgebeeld.

De nummers der hier volgende lijst komen overeen met die der afbeeldingen. De met een sterretje gemerkte nummers schrijf ik niet aan Jan Swart toe. Men zal zien dat er van de 97 prenten niet minder dan 73 overblijven die ik voor het werk van den Hollandschen meester houdt.

De in 1914 bij gelegenheid van de herdenking van

het honderdjarig bestaan van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam gehouden bijbeltentoonstelling, vergemakkelijkte mij de vergelijking met tal van andere bijbel-illustraties. Den Heer C. P. Burger Jr., den bibliothecaris der Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek, waar zich o.a. een prachtig exemplaar van den Keulschen bijbel bevindt, ben ik dank er voor schuldig dat hij, na afloop der tentoonstelling, de noodige bijbels op het Prentenkabinet te mijner beschikking liet. Behalve de beide Vorsterman-bijbels van het Prentenkabinet en van de Universiteits-bibliotheek gebruikte ik ook een mij door den Heer A. W. Mensing geleend exemplaar. De Groningsche Universiteits-bibliotheek stond mij geruimen tijd den eenigen — doch helaas niet geheel completen — vroegen folio Luther-bijbel die in ons land te vinden was, af.

In de lijst der houtsneden heb ik de volgende afkortingen gebruikt: K. B. voor Keulschen bijbel van Heinrich Quentel (1479); B. in 't C. voor Bibel in 't Corte (Antwerpen 1516 en 1518); Luth. B. voor Luther bijbel (Wittenberg, Nieuwe testament 1523, Oude testament 1524); Liesv. B. voor Liesveldt-bijbel (Antwerpen 1526).

De afbeeldingen zijn op ware grootte indien er niet gezegd wordt dat ze verkleind zijn.

OUDE TESTAMENT

1 Titelblad van het Oude testament. (verkleind)
De titel is geplaatst in een van negen blokjes gedrukte omlijsting.
a. Drieëenheid in wolken, b. Jheremias, c. Daniël, d. Ezechiël, e. Ezayas, f. Wapen van den kardinaal Franciscus Ximenes de Cisros, g. Wapen van Antwerpen, h. Eenhoorn (Vorsterman's drukkersmerk; een deel van den rechterpoot op g.); i. Renaissance-ornamentrand.

Groot afgebeeld bij Nijhoff: L'art typographique dans les Pays-Bas, Anvers, Willem Vorsterman IV. (d. en e. zijn verwisseld).
a. is, zooals de heer M. D. Henkel mij aanwees, gecopieerd naar het titelblad in metaalsnede door den meester I. F. (Jacob Faber)*) voor „TheophylactiArchiepiscopi Bulgariae, in quatuor Evangelia enarrationes Joanne Oecolampadia interprete"; gedrukt bij Andreas Cratander in Bazel, 1525, (reproductie in Butsch: Die Bücherornamentik der Renaissance pl. 58).

GENESIS

2 De schepping van Eva. (verkleind)
Uitstekende copie naar Holbein's titelblad voor het Bazelsche oude testament van 1523 (Thomas Wolff.) Holbein's blad is afgebeeld in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen Band XIII (1892) pag. 164. Ook het oudste voorbeeld daarvoor, uit den Keulschen bijbel van 1479 is daar afgebeeld. Een oudere navolging hiervan, in den derden druk (1518) van den Antwerpschen „Bibel in 't Corte" is gerepr. bij Nijhoff, L'art typographique, Anvers, Nicolas de Grave—16.

3 De zondeval en de uitdrijving uit het paradijs.
Invloeden van Lucas van Leyden's houtsnede Bartsch 1 en, misschien, van Marcantoon's gravure Bartsch 1.

4 Kaïn's en Abel's offerande —Kaïn doodt Abel— Kaïn gaat uit het aangezicht des Heeren.
Invloed van Lucas van Leyden's ets van 1520 (B. 12). Zie ook B. in 't C.

5 De zondvloed.
Zie L. B. of Holbein's copie in het Bazelsche oude testament van 1524; achtergrond met berglijn en dood paard waarop een vogel aast, voorgrond met dood op den rug liggend rund, doode man, boomstam. Zie echter voor de blijkbaar gecorrigeerde en met een los blokje in de voorstelling gedrukte ark met haar twee kijkraampjes, den B. in 't C.

6 Noach's dronkenschap.
De tweede druk van het O. T. heeft naar deze houtsnede een

*) Zie voor de metaalsneden van Jacob Faber: H. A. Schmidt: Holbein's Thätigkeit für die Bazeler Verleger, Jahrbuch der königl. preussischen Kunstsammlungen XX (1899) p. 233 v.v.

bedriegelijke, gelijkzijdige copie. — De voorstelling komt noch in den Luth. B. noch in den B. in 't C. voor; wel, later, (1533) niet zonder overeenkomsten, in Hans Sebald Beham's Biblisch Historien.

7 Melchizedek geeft Abraham wijn en brood.

8 Abraham en de drie engelen.
B. in 't C? Of K. B. waar ook de achter de deur glurende Sara ontbreekt?

9 Abraham's offerande.
Wel nog te vergelijken met Luth. B. (beenstand Abraham; vorm vuurpot).

10 Izaak zegent Jacob — Ezau op de jacht.
Nog wel eenige overeenkomst met B. in 't C. De snel jagende Ezau is echter beter te vergelijken met de prent in den Lübeckschen bijbel van Stephan Arndes.

11 Jacob's droom.
Onder invloed van den Luth. B.

12 Jozef door zijn broeders aan de Ismaëlieten verkocht.

13 Jozef en de vrouw van Potiphar; achter rechts: Jozef legt in de gevangenis den schenker en den bakker hun droomen uit.

14 Jozef verklaart Pharao zijn droomen; achter links: de runderen en de korenaren.
B. in 't C., niet K. B. (runderen aan één kant, neerhangend stuk gordijn); Luth. B.: meerdere beweeglijkheid der runderen; de korenaren.

15 Jozef's maaltijd met zijn broeders; achter rechts: een dienaar doet Jozef's zilveren nap in Benjamin's zak.
B. in 't C.

16 Jacob voorzegt zijn zonen wat hun zal geschieden in de laatste dagen; achter links: Jacob zegent Ephraïm en Manasse.
Meer B. in 't C. dan K. B. De zegening komt slechts voor onder Holbein's Icones.

17 Mozes en het brandende doornenbosch; achter rechts: Mozes' staf in een slang veranderd.
B. in C. compositie, slangenstaf. Zie echter ook Vellert's teekening van 1523 in het Berlijnsche prentenkabinet (afgeb. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses XXII pag. 14): houding Mozes, boschje met vlammen.

18 De Egyptenaren door zweren, hagel en sprinkhanen geplaagd.
Misschien eenig verband met enkele bladen van den B. in 't C. (hagel, sprinkhanen).

19 Het Paaschmaal.
Nog wel iets met B. in 't C.

20 De uittocht uit Egypte; Pharao's ondergang in de Roode zee.
Weinig met B. in 't C. Wat beweging en compositie betreft te vergelijken met Vellert's teekening van 1523 in Weimar (afgeb. Jahrbuch XXII pag. 15).

21 Mozes maakt het water van Mara drinkbaar — God zendt kwakkels en doet manna regenen.
Hier en bij de nrs. 22, 23, 24 is bijna niets meer van de stijve prentjes in den B. in 't C. overgebleven. Het lijkt mij niet gewaagd voor deze nrs. en voor nr. 26 Vellert's invloed aan te nemen.

22 Mozes slaat water uit de rots.

23 Mozes houdt zijn handen opgeheven gedurende den strijd van Israël tegen Amalek.

24 Mozes ontvangt de twee tafelen der wet.
Dit prentje is nog eens afgedrukt in Exodus 34: Mozes ontvangt opnieuw de wet.

25* Het reukaltaar.
Copie naar Luth. B.

26 Mozes ontvangt de wet. — De aanbidding van het gouden kalf. — Mozes breekt de tafelen der wet.
Dit prentje en de nrs. 24, 40 zijn op vrije wijze herhaald op het pag. 14 genoemde titelprentje voor Steelsius' Icones.

27* Het samenstel van den tabernakel.
Copie naar Luth. B., evenals de nrs. 28 tot en met 36.

28* De stijlen van den tabernakel, hun houvasten en hun zilveren voeten.

29* Een gordijn met cherubs van den tabernakel.

30* De ark des verbonds.

31* De tafel met de toonbrooden en het gereedschap.

32* De kandelaar van louter goud.

33* Het brandoffer-altaar en het gereedschap.

34* Het koperen waschvat.

35* De tabernakel en zijn voorhof.

LEVITICUS

36* Aäron in hoogepriester-dracht.

37 Nadab en Abihu door het hemelsch vuur verteerd.
Overeenkomst met Holbein's Icones. Zie echter ook K. B.

NUMERI

38 Twee verspieders dragen een tros druiven van het land Kanaän.
K. B. Vergelijk ook H. S. Beham's Biblisch Historien.

39 Korach, Dathan en Abiram door de aarde verslonden — Aäron's staf bloeit op het altaar.
Meer overeenkomst met K. B. — die ook een blad bevat met Aäron's bloeienden staf — dan met B. in 't C. of Holbein's Icones.

40 De koperen slang.
Het blaadje vertoont veel overeenkomst met dezelfde voorstelling op den titel van Erasmus' Enchiridion, (Antwerpen 1529), welke titel aan Swart wordt toegeschreven. De compositie is nog wel te vergelijken met die in den B. in 't C. De op den voorgrond liggende man is typisch voor het Hollandsch karakter van Swart's bladen, en te vergelijken met dergelijke figuren op Cornelis Engebrechtsz' kruisigingsaltaar in Leiden.

41 De engel verschijnt aan Bileam's ezelin.
Het best te vergelijken met K. B. (of Bazelsche bijbel die zich hier aan den Keulschen aansluit?)

42 De strijd der Israëlieten tegen de Midianieten.

DEUTERONOMIUM

43 Mozes door God begraven.
Dit in mijn Oud-Holland studie als iconographisch unicum beschreven blaadje vindt zijn voorbeeld in K. B. of B. in 't C. Het is echter bij Swart veel fijner van stemming.

JOZUA

44 Jozua.
Onder invloed van Dürer's Adam op de gravure van den zondeval (Bartsch 1).

45 De val van Jericho.
Onder sterken invloed van Liesv. B. en dus niet direct naar Luth. B.

46 Jozua hangt de vijf koningen der Amorieten.
Meer B. in 't C. of K. B. dan Luth. B.

RICHTEREN

47 De dauw trekt óp van Gideon's vlies.
Vergelijk Vellert's teekening in het Prentenkabinet te Berlijn, afg. in mijn vierde Vellert-opstel in Onze kunst 1912 II pag. 147.

48 Simson verscheurt een leeuw. — Simson draagt de poorten van Gaza.
Wel nog eenige overeenkomsten met de beide bladen in Liesv. B. Het zijn vooral deze en dergelijke blaadjes van den Liesv. B. die ik wel eens geneigd ben voor vroege houtsneden van Jan Swart te houden.

49 Simson en Delila.
Nog wel met Liesv. B., maar ook wel met Lucas van Leyden's houtsnede Bartsch 6 te vergelijken.

1 SAMUËL

50 Dagon, het afgods-beeld der Filistijnen, in stukken gevallen voor de ark.
Sterke reminiscenzen aan Luth. B. of eerder nog aan de copie daarnaar in Liesv. B.

51 Saul wordt te Gilgal tot koning gemaakt.
Liesv. B.

52 Samuël zalft David tot koning.
Meer Liesv. B. dan Luth. B.

53 David en Goliath.
Meer Luth. of Liesv. B. dan B. in 't C. Toch ook iets van dezen laatste.

54 Saul en zijn wapendrager vallen in hun zwaard.
Tamelijk vrij van Luth. of Liesv. B.

2 SAMUËL

55 Een bode boodschapt David Uria's dood.

56 Absalon's dood.
Vrij sterk onder invloed van Liesv. B.

57 Joab kust Amasa op zijn baard en vermoordt hem.
Dit prentje is ook gebruikt voor 2 Samuël 3: Joab steekt Abner in zijn lies. Staat wel dichter bij Holbein's Icones dan bij den K. B.

1 KONINGEN

58 Het oordeel van Salomo.
Bijna geen overeenkomst met B. in 't C.

59* Het huis des Heeren.
Dit blad en de nrs. 60 tot en met 64 zijn copieën naar de prenten in den Liesv. B. die op hun beurt gecopieerd zijn naar die van den Luth. B.

60* Het huis van den koning Salomo.

61* De twee koperen pilaren in het voorhuis des Tempels.

62* De gegoten zee met de twaalf runderen er onder.

63* Een der tien koperen stellingen met haar koperen waschvat.

64* De troon van den koning Salomo.

65 Elia door een raaf gevoed — Des Heeren woord gelast Elia naar Zarfath te gaan.

66 Izébel belooft Achab Naboth's wijngaard.

2 KONINGEN

67 Elia's hemelvaart.
Zeer rudimentair in den B. in 't C.

1 KRONIEKEN

68 David en Eleazar slaan de Filistijnen in het gerstelland te Pas-Dammim.
K. B.

EZRA

69 Cyrus doet de Israëlieten wederkeeren naar Jeruzalem.
K. B.

TOBIAS

70 Tobias' blindheid.
B. in 't C. of K.B.; niet veel overeenkomst.

71 De jonge Tobias grijpt den visch.
K. B.; niet veel overeenkomst (de visch).

JUDITH

72 Judith met het hoofd van Holofernes — Het hoofd van Holofernes boven de muren van Bethulië uitgestoken.
K. B.

ESTER

73 De koningin Ester voor Ahasverus.
Weinig overeenkomst met K. B.; iets meer met Liesv. B.

JOB

74 Job door zijn huisvrouw bespot.

DAVID'S PSALMEN

75* David in gebed.
Houtsnede van Lucas van Leyden.

JESAJA

76 De profeet Jesaja.
Twee keer afgedrukt: eens vóór „Sinte Hieronymus prologe op den profeet Esayam" en ééns voor Jesaja 1. — Vergelijk dit prentje met den op Pl. III van mijn Oud-Holland artikel afgebeelden St. Lucas. Vóórden profeet Jeremia is afzonderlijk afgedrukt het blokje 1b, vóór Ezechiel het mooie blokje 1d en voor Daniël 1c.

DANIËL

77 Daniël in den leeuwenkuil.

78 Daniël's droom: de leeuwin met arendsvleugelen en de beer met drie „ordinantiën" in zijn bek.
K. B. of Holbein's Icones?

79 Daniël's droom: de luipaard met vier vleugelen en vier hoofden en het vierde beest met tien hoornen.
Holbein's Icones of K. B.

80 Daniëls gezicht van den ram en den geitebok.
Zie K. B.

81 De engel Gabriël onderricht Daniël.
Zie Holbein's Icones of K. B.

82 Suzanna en de ouderlingen.

JONA

83 Jona in zee geworpen — Jona door den walvisch uitgespuwd.
Het schijnt dat H. S. Beham's blaadje in zijn „Biblisch Historien" onder invloed van dit prentje staat. Of is er een gemeenschappelijke bron?

84 Jona onder den wonderboom.
Zie Holbein's Icones. Salomon Vögelin (Ergänzungen und Nachweisungen zum Holzschnittwerk Hans Holbein's des Jüngeren; Repertorium für Kunstwissenschaft II, 1879, pag. 333 en 330) heeft aangetoond dat het blaadje dat in de Icones als Jonas aangeduid is waarschijnlijk niet als Jonas maar als „Jeremia klagend over Jeruzalem" (Klaagliederen I) bedoeld is. Het is zeer merkwaardig en duidt op een zekeren samenhang, dat met Swart's prentje in Vorsterman's bijbel eenzelfde vergissing zou zijn begaan.

NIEUWE TESTAMENT

85 Titelblad van het Nieuwe testament. (verkleind).
De titel is geplaatst in een van negen blokjes gedrukte omlijsting.
a. als 1a; b. Engel van Matthaeus; c. Leeuw van Marcus; d. Adelaar van Johannes; e. Os van Lucas; f. Avondmaal; g. Christus aan het kruis; h. Opstanding van Christus; i. als 1i.
Groot afgebeeld bij Nijhoff: L'art typographique, Anvers, Willem Vorsterman V.
a is gelijkzijdig, b, c, d en e zijn tegenzijdig gecopieerd naar de drie bovenste stukken van het onder 1 genoemde Bazelsche titelblad van 1525.

86 Eerste vergelijkings-tabel („onderwijs") voor de evangeliën. (verkleind).
Uitstekend renaissance-ornament, waarschijnlijk onder invloed van Vellert's ornament-vormen.

MATTHAEUS

87* De doop van Christus.
Houtsnede van Lucas van Leyden.

MARCUS

88* De opstanding van Christus.
Houtsnede van Lucas van Leyden. Reeds vroeger gebruikt in „Missale ad verum cathedralis ecclesie Traiectensis ritum", Leiden, Jan Seversz., 1514.

LUCAS

89* De evangelist Lucas.
Houtsnede van Lucas van Leyden. Reeds vroeger gebruikt in het Missale van 1514 en in den eveneens bij Jan Severz.in 1515 gedrukten „Ortulus anime". Reproductie op het omslag van den catalogus der Utrechtsche tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder-en beeldhouwkunst vóór 1575(1913).

90* De geboorte van Christus.
Houtsnede van Lucas van Leyden. Reeds vroeger gebruikt in het Missale van 1514 en in „Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt" (Leiden, Jan Seversz., 1517).

ZENDBRIEF VAN PAULUS AAN DE ROMEINEN

91* De apostel Paulus.
Houtsnede van den monogrammist D? G. van 1528. De vrij slechte houtsnede vertoont wel eenige stijl-verwantschap met sommige teekeningen van Pieter Cornelisz. Kunst.

ZENDBRIEF VAN PETRUS

92* De apostel Petrus.
Houtsnede van Lucas van Leyden.

DE OPENBARING

93 Johannes ziet de zeven kandelaren.
Meer overeenkomst met Dürer's houtsnede B. 62, dan met Holbein's prent in het Bazeler Nieuwe testament van 1523. Holbein's illustraties voor het N. T. van 1523 zijn volledig afgebeeld bij Muther, Deutsche Bücherillustration II 221—225. Holbein's reeks is in latere Antwerpsche drukken herhaaldelijk gecopieerd.

94 De martelaren met witte kleederen bekleed.
Meer Holbein dan Dürer B. 65.

95 Johannes verslindt het open boek.
Meer Dürer B. 70 dan Holbein.

96 De vrouw die bekleed is met de zon, en de zevenhoofdige draak.
Vrij getrouwe copie naar Holbein, of, eerder nog, naar de copie in Hans van Ruremunde's Nieuwe testament (Antwerpen, 1525).

97 De vrouw op het scharlakenrood beest.
Zoowel invloed van Dürer B. 73 als van Holbein's prentje in den Bazelschen bijbel.

98* Colophon der eerste uitgave van Vorsterman's Oude testament.

DIT BOEKJE WERD ONDER TOEZICHT VAN
S. H. DE ROOS GEDRUKT TER DRUKKERIJ
SENEFELDER TE AMSTERDAM.